BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA NEYROLINGVISTIK DIAGNOSTIKA ASOSIDA O‘QUV TOPSHIRIQLARINI INDIVIDUALLASHTIRISH

Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi,
Osiyo xalqaro universiteti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim
kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda ona tili o‘qitish jarayonini individuallashtirishning neyrolingvistik diagnostikaga asoslangan ilmiy-metodik modeli yoritilgan. Neyrolingvistik diagnostika tibbiy tashxis sifatida emas, balki o‘quvchining til materialini qabul qilish, qayta ishlash, eslab qolish va nutqda qo‘llash jarayonlaridagi individual xususiyatlarini pedagogik maqsadda aniqlash tizimi sifatida talqin qilinadi. Diagnostik ko‘rsatkichlar sifatida fonologik qayta ishlash, verbal ishchi xotira, diqqat barqarorligi, leksik birliklarni chaqirish tezligi, o‘qish ravonligi va tushunish, grammatik-operatsion faoliyat hamda yozma nutqdagi xatolar dinamikasi ajratib ko‘rsatilgan. Ushbu yondashuv o‘quvchini qat’iy tipologiyaga ajratishdan voz kechib, uning o‘zgaruvchan kognitiv-nutqiy ehtiyojlariga tayangan holda differensial va individual ta’limni tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *neyrolingvistik diagnostika, boshlang‘ich ta’lim, ona tili, individual ta’lim, o‘quv topshirig‘i, fonologik qayta ishlash, verbal ishchi xotira, leksik kirish, o‘qib tushunish, differensial yondashuv.*

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ НА ОСНОВЕ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

В данной статье освещается научно-методическая модель индивидуализации процесса обучения родному языку в начальном образовании, основанная на нейролингвистической диагностике. Нейролингвистическая диагностика рассматривается не как медицинская диагностика, а как система педагогического выявления индивидуальных особенностей учащегося в процессах восприятия, переработки, запоминания языкового материала и его использования в речи. В качестве диагностических показателей выделены фонологическая обработка, вербальная рабочая память, устойчивость внимания, скорость актуализации лексических единиц, беглость и понимание чтения, грамматико-операционная деятельность, а также динамика ошибок в письменной речи. Данный подход позволяет отказаться от жёсткой типологизации учащихся и способствует организации дифференцированного и индивидуализированного обучения на основе их изменяющихся когнитивно-речевых потребностей.

Ключевые слова: *нейролингвистическая диагностика, начальное образование, родной язык, индивидуализированное обучение, учебное задание, фонологическая обработка, вербальная рабочая память, лексический доступ, понимание прочитанного, дифференцированный подход.*

INDIVIDUALIZING LEARNING TASKS IN PRIMARY EDUCATION ON THE BASIS OF NEUROLINGUISTIC DIAGNOSTICS

This article presents a scientific and methodological model for individualizing native language instruction in primary education based on neurolinguistic diagnostics. Neurolinguistic diagnostics is interpreted not as a form of medical diagnosis, but as a pedagogical system for identifying learners’ individual characteristics in the processes of perceiving, processing, retaining, and using language material in speech. The diagnostic indicators include phonological processing, verbal working memory, sustained attention, the speed of lexical retrieval, reading fluency and comprehension, grammatical-operational activity, and the dynamics of errors in written speech. This approach avoids rigid typological classification of learners and facilitates the organization of differentiated and individualized instruction based on their changing cognitive and speech-related needs.

Keywords: *neurolinguistic diagnostics, primary education, native language, individualized instruction, learning task, phonological processing, verbal working memory, lexical retrieval, reading comprehension, differentiated approach.*

Kirish. Boshlang‘ich ta’limda ona tili o‘qitish faqat grammatik qoidalarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi; u o‘quvchining tinglab tushunishi, o‘qishi, so‘z boyligi, og‘zaki va yozma nutqi, matn bilan ishlashi hamda fikrni til vositalari orqali aniq ifodalashini kompleks rivojlantirishga qaratiladi. Shu sababli bir xil mazmun va bir xil murakkablikdagi topshiriqni barcha o‘quvchilarga teng shaklda taklif etish amaliy jihatdan qulay bo‘lsa-da, individual farqlarni to‘liq hisobga olmaydi. Bolalarning tilni o‘zlashtirish sur’ati, fonologik sezgirligi, verbal xotira hajmi, diqqatni boshqarish imkoniyati, lug‘at zaxirasi, o‘qish tezligi va mazmunni qayta ishlash strategiyalari sezilarli darajada farqlanishi mumkin [1; 2].

Til rivojlanishidagi individual tafovutlar tasodifiy holat emas. Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar bolalarning nutqni idrok etish, lug‘at va grammatikani egallash jarayonlarida barqaror individual farqlar mavjudligini, quyi darajadagi eshituv va fonologik qayta ishlashdagi farqlar keyinchalik yuqori darajadagi til ko‘nikmalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini qayd etadi [3]. Shu nuqtai nazardan, ona tili darsidagi topshiriqlarni individuallashtirish uchun faqat o‘zlashtirish natijasini baholash emas, balki natijaga olib kelayotgan kognitiv-nutqiy jarayonlarni aniqlash ham muhimdir.

Metodlar. Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish, diagnostik topshiriqlarni loyihalash, kuzatish va o‘quv mahsullarini tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Ilmiy-metodik asos sifatida neyropsixologiya va psixolingvistikaning til faoliyati haqidagi qarashlari, individual farqlar nazariyasi, differensial ta’lim hamda savodxonlikni individuallashtirish bo‘yicha tadqiqot natijalari olindi [2; 4; 5].

Neyrolingvistik diagnostikada bir martalik “yorliq” qo‘yishdan ko‘ra, o‘quvchi faoliyatining dinamik ko‘rsatkichlarini qayd etish muhim. Chunki diqqat, ishchi xotira, tezkor leksik kirish yoki matnni tushunish ko‘rsatkichlari topshiriq turi, mazmunning tanishligi, emotsional holat va pedagogik yordamga qarab o‘zgarishi mumkin. Shu bois diagnostika boshlang‘ich, joriy va yakuniy monitoring shakllarida olib borilishi lozim.

1-jadval.

Neyrolingvistik diagnostikaning pedagogik ko‘rsatkichlari

№	Diagnostik ko‘rsatkich	Aniqlash usuli	Topshiriqni individuallashtirish yo‘nalishi
1	Fonologik qayta ishlash	Tovushni ajratish, bo‘g‘inlash, fonemani almashtirish topshiriqlari	Tovush-harf tayanchi, bo‘g‘inli model, qisqa fonologik mashqlar
2	Verbal ishchi xotira	So‘zlar/gaplarni eslab qaytarish, ketma-ket ko‘rsatmalar	Matn va yo‘riqnoma hajmini qisqartirish, bosqichli topshiriq
3	Diqqat barqarorligi	Vaqt oralig‘ida xatolar va bajarish sur’atini kuzatish	Qisqa bloklar, aniq markerlar, tanaffus va qayta yo‘naltirish
4	Leksik kirish tezligi	Rasm nomlash, ma’no guruhiga so‘z topish	Semantik tayanch, kalit so‘zlar, assotsiativ zanjir
5	O‘qish ravonligi va tushunish	Ovozli/jim o‘qish, mazmuniy savollar, qayta hikoyalash	Matn hajmi, savol darajasi va tayanchlarning differensial berilishi
6	Grammatik-operatsion faoliyat	So‘z shaklini o‘zgartirish, gap tuzish, morfologik tahlil	Namuna, algoritm, tanlash imkoniyati va murakkablik bosqichi
7	Yozma nutq xatolari dinamikasi	Diktant, ko‘chirib yozish, mustaqil matn tahlili	Xato turiga mos mikro-topshiriqlar va qayta aloqa

Jadvalda keltirilgan ko‘rsatkichlar o‘quvchining “qobiliyat darajasi”ni umumiy baholash uchun emas, balki ayni paytda qaysi kognitiv-nutqiy operatsiya ko‘proq pedagogik yordamga ehtiyoj sezayotganini aniqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, matnni mazmunan yaxshi tushunadigan, biroq verbal ishchi xotira hajmi cheklangan o‘quvchi uzoq yo‘riqnomalarda topshiriq shartini yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Bunday vaziyatda muammo mazmunni anglashda emas, topshiriqni tashkil etish shaklidadir. Demak, individuallashtirish mazmunni soddalashtirishdan ko‘ra topshiriq arxitekturasini moslashtirishni talab etadi.

Individual o‘quv profilini tuzishda kamida uch turdagi ma’lumotni birlashtirish maqsadga muvofiq: birinchisi – diagnostik mikro-topshiriqlardagi natija; ikkinchisi – kundalik dars jarayonidagi kuzatish; uchinchisi – o‘quvchining real mahsuli, ya’ni yozma ish, og‘zaki javob, matn tahlili yoki o‘qish natijasi. Shu uch manbaning uyg‘unligi xatoni tasodifiy holat sifatida emas, takrorlanuvchi o‘quv ehtiyoji sifatida aniqlash imkonini beradi.

Neyrolingvistik diagnostika asosida o‘quv topshirig‘ini individuallashtirish quyidagi besh bosqichli algoritmda tashkil etilishi mumkin:

1. Diagnostika bosqichi – o‘quvchining fonologik, leksik, grammatik, mnemonik, diqqat va matnni tushunish ko‘rsatkichlari aniqlanadi.

2. Individual profil bosqichi – kuchli tomonlar, qiyinchiliklar va zarur pedagogik tayanchlar qisqa xarita ko‘rinishida qayd etiladi.

3. Moslashtirilgan topshiriq bosqichi – maqsad bir xil saqlanadi, biroq topshiriqning hajmi, murakkabligi, temp, ko‘rsatma shakli, tayanch va javob formati individual ehtiyojga moslashtiriladi.

4. Monitoring bosqichi – bajarish tezligi, xato turi, mustaqillik darajasi va natija dinamikasi kuzatiladi.

5. Qayta moslashtirish bosqichi – o‘quvchi rivojlanishiga qarab yordam kamaytiriladi, murakkablik oshiriladi yoki boshqa tayanch turi tanlanadi.

Natijalar. Nazariy tahlil va metodik modellashtirish natijasida o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish uchun beshta asosiy parametr ajratildi: murakkablik darajasi, axborot hajmi, bajarish sur’ati, taqdim etish formati va pedagogik tayanch darajasi. Ushbu parametrlar o‘quv maqsadini o‘zgartirmasdan, topshiriqning bajarilish yo‘lini moslashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv differensial ta’limning mazmuniy birligini saqlagan holda individual ehtiyojlarga javob berishini ta’minlaydi.

2-jadval.

Diagnostik profilga mos o‘quv topshiriqlarini individuallashtirish namunalari

Diagnostik holat	Umumiy o‘quv maqsadi	Individual topshiriq varianti	Pedagogik tayanch
Fonologik tahlilda qiyinchilik	So‘z tarkibidagi tovushlarni farqlash	3–4 so‘zdan tovush o‘rnini aniqlash; rangli fonema kataklaridan foydalanish	Namuna + birgalikda bajarilgan birinchi topshiriq
Verbal ishchi xotira sustroq	Gap tuzilishini o‘zlashtirish	Uzun ko‘rsatmani 2–3 qisqa qadamga ajratish; har qadamdan so‘ng bajarish	Bosqich kartasi
Leksik kirish sekin	Mavzu bo‘yicha lug‘atni faollashtirish	Rasm → kalit so‘z → sinonim/izoh → gap zanjiri	Semantik xarita
O‘qish ravon, tushunish zaif	Matndan asosiy fikrni aniqlash	Har abzatsdan keyin bitta mazmuniy savol va sarlavha tanlash	Savol markerlari
Grammatik qoidani biladi, qo‘llashda xato qiladi	Qoidani nutqiy vaziyatda qo‘llash	Tayyor gapni tahlil qilishdan mustaqil gap tuzishga bosqichli o‘tish	Algoritm + o‘zini tekshirish mezoni
Yozmada bir xil xato takrorlanadi	Imlo ko‘nikmasini barqarorlashtirish	Xato turiga oid 5–7 ta maqsadli mikro-topshiriq, so‘ng erkin yozuv	Shaxsiy xato kartasi

Jadvaldagi misollar shuni ko‘rsatadiki, individuallashtirishning asosiy obyekti o‘quv maqsadi emas, unga olib boruvchi pedagogik yo‘ldir. Masalan, barcha o‘quvchilar uchun “matndan asosiy fikrni aniqlash” maqsadi saqlanadi, lekin ayrim o‘quvchilarga abzatslar bo‘yicha bosqichli savollar, boshqalarga esa tayanchsiz mustaqil xulosa chiqarish topshirig‘i berilishi mumkin. Natijada sinfda umumiy ta’lim maqsadi buzilmaydi, biroq kognitiv yuklama individual boshqariladi.

Individuallashtirish samaradorligini ta’minlashda qayta aloqa alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar o‘quvchining mavjud til va savodxonlik ko‘rsatkichlariga moslashtirilgan individual ta’lim standart o‘qitishga nisbatan o‘qib tushunish natijalarini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi [4; 5]. Biroq bunday yondashuv o‘qituvchidan doimiy diagnostik qaror qabul qilishni, topshiriqni o‘quvchi rivojiga qarab qayta sozlashni va kichik guruh hamda individual ish shakllarini oqilona uyg‘unlashtirishni talab etadi.

Mazkur yondashuv ona tili darslarida o‘quv topshiriqlarining didaktik sifatiga ham yangi talablar qo‘yadi. Birinchidan, topshiriq aniq kognitiv-nutqiy operatsiyani faollashtirishi kerak: eshitib ajratish, ma’noni tanlash, so‘zlarni bog‘lash, grammatik shaklni o‘zgartirish, mazmunni qayta tuzish yoki matndan xulosa chiqarish. Ikkinchidan, topshiriq natijasi faqat “to‘g‘ri–noto‘g‘ri” mezoni bilan emas, bajarish strategiyasi bilan ham baholanishi lozim. Uchinchidan, o‘quvchi uchun qo‘llanadigan tayanchlar vaqtinchalik bo‘lishi va rivojlanish bilan bosqichma-bosqich kamaytirilishi kerak. To‘rtinchidan, o‘qituvchi

bir xil mavzu doirasida kamida ikki-uch variantdagi topshiriqni oldindan tayyorlashi maqsadga muvofiq. Bunday tizim differensial ta’limni tasodifiy usuldan metodik jihatdan boshqariladigan jarayonga aylantiradi hamda boshlang‘ich sinf ona tili ta’limida har bir o‘quvchining kognitiv-nutqiy imkoniyatlarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik sharoit yaratadi.

Quyidagi topshiriqlar neyrolingvistik diagnostika natijasini bevosita ta’limiy vazifaga aylantirish tamoyili asosida ishlab chiqildi. Ular darslikdagi mavzuni almashtirmaydi, balki bir xil o‘quv maqsadiga turli kognitiv-nutqiy yo‘llar orqali erishishni ko‘rsatadi.

1-topshiriq. “Tovushni eshit – ajrat – so‘zda qo‘lla”. Diagnostik asos: fonologik farqlash va verbal ishchi xotirada qiyinchilik kuzatilgan o‘quvchi. O‘qituvchi talaffuzi yaqin bo‘lgan tovushlar qatnashgan 6–8 ta so‘zni navbat bilan aytadi (masalan, bola–pola, gul–kul kabi juftliklardan metodik jihatdan moslari tanlanadi). O‘quvchi avval maqsad tovushni eshitganda belgini ko‘rsatadi, keyin shu tovush qatnashgan so‘zni rasm bilan moslashtiradi va yakunda tanlangan so‘z ishtirokida bitta gap tuzadi. Tayanchli variantda rasm va birinchi bo‘g‘in beriladi; qisman tayanchli variantda faqat rasm beriladi; mustaqil variantda o‘quvchi o‘zi yangi so‘z topadi. Topshiriq natijasida eshitib farqlash, qisqa muddatli saqlash va fonologik birlikni nutqda qo‘llash bir zanjirda faollashadi.

2-topshiriq. “Ma’no xaritasi: so‘zdan semantik tarmoqqa”. Diagnostik asos: leksik kirish sekinligi yoki faol lug‘atning yetarli darajada tez faollashmasligi. Markazga mavzuga oid bitta tayanch so‘z yoziladi, masalan, “bahor”. O‘quvchi undan to‘rtta yo‘nalish bo‘yicha birliklar chiqaradi: “nima ko‘raman?”, “nima eshitaman?”, “qanday harakat bo‘ladi?”, “qanday his qilaman?”. So‘ng topilgan birliklardan kamida uch tasini birlashtirib 2–3 gap tuzadi. Agar o‘quvchi so‘z topishda qiynalsa, o‘qituvchi rasmlar yoki tanlash uchun so‘zlar bankini beradi; leksik kirishi tez o‘quvchiga esa sinonim, sifatlash yoki ko‘chma ma’noli birikma qo‘shish topshiriladi. Mazkur mashq lug‘at birliklarini alohida yodlashdan semantik aloqalar tarmog‘ida faollashtirishga o‘tkazadi.

3-topshiriq. “Matnni uch tayanch bilan tushun”. Diagnostik asos: o‘qib tushunish, mazmuniy ketma-ketlikni saqlash yoki asosiy fikrni ajratishda qiyinchilik. O‘quvchiga 5–6 gapli kichik matn beriladi. Birinchi bosqichda u “kim?”, “nima sodir bo‘ldi?”, “natija nima?” savollariga javob topib uchta kalit birlikni belgilaydi. Ikkinchi bosqichda shu birliklar asosida voqealar ketma-ketligini uch qismga joylaydi. Uchinchi bosqichda matnni yopib, uch tayanchdan foydalanib mazmunni qayta hikoya qiladi va bitta xulosa gap tuzadi. Tayanchli variantda kalit so‘zlar oldindan ajratib beriladi, mustaqil variantda esa o‘quvchi ularni o‘zi tanlaydi. Bu topshiriq diqqat, verbal ishchi xotira, matn modeli yaratish va og‘zaki qayta ifodalashni birgalikda rivojlantiradi.

Mazkur uch namuna bir xil metodik qoidani tasdiqlaydi: diagnostika natijasi o‘quvchini qat’iy “tip”ga ajratish uchun emas, topshiriqning vaqtinchalik tayanchini, hajmini va bajarish usulini moslashtirish uchun ishlatiladi. O‘quvchi barqaror muvaffaqiyat ko‘rsata boshlaganda rasm, kalit so‘z, namunaviy jumla yoki bosqichli ko‘rsatma asta-sekin kamaytiriladi. Shu tariqa individuallashtirishning yakuniy maqsadi o‘quvchini doimiy yordamga bog‘lash emas, balki mustaqil nutqiy faoliyatga olib chiqishdan iborat.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida har bir o‘quvchining o‘ziga xos o‘rganish xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Neyrolingvistik diagnostika o‘qituvchiga o‘quvchining til materialini qanday qabul qilishi, qaysi topshiriqlarda qiynalishi va qanday yordamga ehtiyoj sezishini aniqlash imkonini beradi.

Shu asosda o‘quv topshiriqlarini o‘quvchining imkoniyatiga mos ravishda murakkabligi, hajmi, bajarish sur’ati va tayanch vositalari bo‘yicha moslashtirish mumkin. Bu esa barcha o‘quvchilarga bir xil talab qo‘yishdan ko‘ra, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda samaraliroq ta’lim tashkil etishga yordam beradi.

Natijada o‘quvchilarning ona tili faniga bo‘lgan qiziqishi, mustaqil ishlash ko‘nikmasi va nutqiy faoliyati rivojlanadi. Neyrolingvistik diagnostika asosida individuallashtirilgan topshiriqlardan foydalanish boshlang‘ich ona tili ta’limining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.

2. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 262 b.

3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2024. – 204 b.

4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Ona tili fanidan Milliy o‘quv dasturi. – Toshkent, 2021. – 84 b.

5. Luriya A.R. Yazik i soznaniye / Pod red. E.D. Homskoy. – Moskva: Izd-vo MGU, 1979. – 320 s.

6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 2005. – 352 с.

7. Connor C.M., Morrison F.J., Fishman B.J., Schatschneider C., Underwood P. Algorithm-Guided Individualized Reading Instruction // Science. – 2007. – Vol. 315, No. 5811. – P. 464–465.

8. Wong P.C.M., Morgan-Short K., Ettlinger M., Zheng J. Personalized learning: From neurogenetics of behaviors to designing optimal language training // Neuropsychologia. – 2017. – Vol. 98. – P. 192–200.